

ՂԱՅՅԻ

ՀԱՅԵՐԵՎԱԿԱՆ

«ՀԱՄՀԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾՎԱՆ ՀԱՍՏՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ

ԱՆՎՃԱՐ

Ազգագրագետ, էթնոպարագետ, պատմ. գիտ. թեկնածու ժենյա Կամսարի Խաչատրյանը 1960թ-ից աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում: Ներկա է մի շարք աշխատությունների («Զավակիքի հայ ժողովրդական պատերը», «Ղարավող-ստվերների տիպների կային բատրոն», Դայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ.7, Երևան, 1975) և հոդվածների, այդ թվում՝ համշենահյությանը նվիրված: Նա նաև գրադիւն է գիտափորձարարական գործունեությամբ (պարերի վրականգում և ցուցադրություն): Ժ. Խաչատրյանը դասավանդել է ԵՊՀ-ում, Դայ-սլավոնականում, Գեղարվեստաբանության ինստիտուտում, այժմ իր մանկավարժական գործունեությունն է շարունակում Խ. Արովյանի անվ. հայկ. պետ. մանկավարժական համալսարանի Կոլլուգուայի ֆակուլտետի պարարվեստի անդինում: Դայ ժող. պարարվեստին նվիրված զեկուցումներով հանդես է գալիս տարբեր գիտաժողովներում:

Հարսանեկան արարողություններին կատարվող պարերից երևում է, որ նրանք տվյալ արարողության նաև են կազմում, մասնավաճող, որ խստորեն պահում են կատարման ժամանակը և կատարողների կազմը: Նրանցում առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում այն պարերը, որոնք կատարվում են անմիջապես հարսին կամ փեսային հագցնելու և պսակին և խաչատրաստ ելու

Թոքուզ, **Թիթեմէն** թր.**titremek**, **titreme** նշանակում է դող, ցնցում, սարսուր, սարսափ³: Պարածկը կազմված է հարձակողական և պաշտպանողական բովանդակություն ունեցող պարաքյլերից, որոնց ռիթմին համապատասխան մարմնի բոլոր մասերը երերում, ցնցում, թրռում են: Ասացողների բնորոշմամբ այն **Թօչնապար** է: Պարի շարժումներով նմանեցնում են թօչնի թևերի ու մարմնի թափահարումներին: Այդ բացատրության համար վկայակոչում են **Թոքուզ** պարի այն տարրերակը, որը կատարվում է որպես տուանառու մենապար, որն ուստ էլւ-

ԺԵՆՅԱ
ԽԱՂԱՏՐՅԱՆ

Պատմական
գիտությունների
թեկնածու

ՊԱՐԾ ՀԱՄԵՆԱՐԱՅԵՐԻ ԾԻՍԱԿԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՐՔՆԻՄԱՍ

**Երևանի «Դամշեն» ազգագրական պարախմնի երաժիշտներ Ողբերդ Մովսիսյանը
և Նշան Ֆերմանյանը, 1985թ.:**

Յամշենական պարերը բոլորը էլ ունեն որոշակի անուն, պարածկ, պարեղանակ, կատարման տեղով ու ժամանակով, սեռով ու տարիքով հաստատուն կազմ։ Չնայած պարանունները հիմնականում ունեն բացատրական կամ բնութագրական ձև, այնուամենայնիվ հաստատուն են և ով էլ, որ թվարկում է պարերի անունները, գրեթե միշտ սկսում է **Թոքութից** և ավարտում խառը կազմով կատարվող հասարակական պարանուններով՝ **Բիր է-մաջող** կամ **Թեր բանզարա** և այլն։ Բոլոր պարերը համարում են հասարակական, երեքն միայն անուղղակի ծնով մատնաճշում նոյան ծիսականութափան նաև այսին։

Հարսանիքը համշենցիների կենցաղում ամենակարևոր իրադարձությունն է, այդ պատճառով հաստատում է և կարողացել է իր մեջ ներմուծել այս ամենը, ինչ որոշ չափով պահպանվել է: Այդ առումով էլ հարսանիքը դարձել է նրանց կյանքի կարևորագույն իրադարձությունը, իսկ տոնական ցիկլին զերաբերող ծիսական արարողություններն աստիճանաբար կորցնելով իրենց ամբողջականությունը, կորցրել են նաև կապը պարի հետ:

թյան նույն Թռորուզմ է թե՝ իր պարաձևով, թե՝ իր պարեղանակով և թե՝ կատարման բոլոր օրենքներով։ Այս շարքի հերթական պարերը Թօմային ու Կարապարան են։ Կարապար ըստ ասացողների նշանակում է կարապին տալ, այսինքն կարապին նմանվել ու նրա պես պարել։ Յայ ժողովրդական հավատալիքների համաձայն կարապին վերագրվում է աստվածների սուր-հանդակի կամ պատգամախոսի դերը։ Բարբառներում ունի խուխու, գուգու, թօյ⁴, թօյիրօխվու ձևերը⁵։ Կարապին տրվող անուններն ըստ բարբառագետների փոք-րասիական ծագում ունեն։ Յայերի նախ-նիների մեջ հավանաբար այդ անունները կրող ցեղեր են եղել, որոնց տոտեմը կա-րապ թքունն էր։ Ըստ Գր. Ղափանցյանի գոյություն է ունեցել հայասական մի աստ-վածություն՝ Կարախուխու կամ Կարախո-խո անունով⁶, կա նաև խուրիտական խու-խու անձնանուն։ Արարկիրցների բար-բառում կա խօխօ երևակայական կեր-պար, որով վախեցնում են երեխաներին։

պայ, ոլով գալացանը և գլուխանիլը։
Սեօ պահի օրացոյք **ակլատիզը** կամ
ախացելը ունի յոթ փետուր, կերպավորում է նախնիների պաշտամունքի հետ կապված թօննային ինչ որ կերպար, որը Յայաստամի շատ գավառներում կոչվում է **խուխումիչ**։

Պետք է ներադրել, որ Կարապդալ, **Թօյնալի** պարանունները խուխու, գուգու, **թօյ** թռչնային անունների հետ մեծ առնչություն ունենալով՝ իմաստաբանորեն կրկնում են իրար: Այդ է պատճառը, որ **Թօյնալին** և **Կարապդալը** և համարվում են **Թռչնապիրներ**:

Հայտնի է, որ գյուղերյան ունի Կարապի համաստեղություն: Փոքր Հայրում հիշատակվում է Կարապ անունով քաղաք⁸: Տրավադոնից 100 կմ հեռավորության վրա կա Կարապալ (Cava-սկ, abdal-պարզամիտ, ճգնավոր մարդ) անունով սրբառեղի, որն ըստ եռթյան գերեզման է: Համշշեցիները վկայում են, որ հայրենիքում՝ **Աև Գետիքում** մի մատուռ կա, որից մի ժամ հեռավորությամբ հարավ գնալիս, բլուի գագարին ուսկտատեղի է, որտեղ թաղված է մի սուրբ մարդ⁹: Սա հավանաբար հենց նույն Կարաբրալի է¹⁰:

Հանձնեցին էրից շատերը հիշում են
Պլատան գյուղի մոտ զննվող **Կարապ-դալ** անունով մի սրբատեղի, որի տոնի
օրը հճի ամիսն է՝ **օրաղը**, որը համընկ-
նում է հուլիս ամսվա հետ, գուցե հենց
Վարդավառն է:

(Ակիգր՝ 1-ին էքսը)

Sոնի օրը, միայն տղանարդիկ (ավելի ուշ նաև մեծ կանայք) այցելել են սրբատեղի, որտեղ աղբյուր ու նրանից առաջացած լճակ կա: Տեղ հասնելով հասարակական ժաշկերույթ են սարբել, կերել են տնից բերած ուտելիքները, խմել աղբյուրի ջրից, իրար վրա ցողել, ապա լուս լողանալուց հետո պարել են նախ Կարապղալը, ապա Թօյնալին ու Թօքոռուզը, ըստ երևութիւնի բոլոր ռազմական մրցուրային պարերն ու վերադարձել¹¹: Չնայած մենք տեղեկություններ չունեն այդ սրբավայրում նատաղ անելու նապին, սակայն դատելով 20-րդ դարի II կեսին գրանցված սովորությունների բնույթի, ենթադրում ենք, որ այնտեղ պետք է նաև նատաղ անելին ու բաժանեն: Իսկ մատաղացուների մեջ կարևոր տեղ է գրադարձել աքաղաղը: Ի դեպ հարսանեկան բոլոր արարողությունների ընթացքում աքաղաղը առկա է: Փեսայի ընկերները պատեհ արիթով հավ, աքլոր էն գողանում, բոլոր մատուցվող ուտեստների մեջ տապակած աքլոր էն դունում, իսկ հարսանիքի տղամարդ մասնակիցներին՝ հատկապես որոշակի դեր կատարող (քափոր, նվազածու, մրցման մեջ հաղորդ երիտասարդ), երեսարիչներ էն նվիրում, որոնց ծայրերին հարսն իր նշանակած ժամանակ խաչկարով աքաղաղ էր գործել ու նախշել: Այդպիսի երեսարիչներ կապում էն փեսայի, քափոր ու երիտասարդ տղա մասնակիցների վկի: Շեղ ծովերով ու կարմիր թելերով պարագաներ կրող սրբիչների թիվը համեմական հարսանիքներում գործածվում են անսամբլական կանայք քանակով: Այս համարվում է թանկարժեք նվեր:

Վասպուրականի Սր Գևորգ վանքում պահվել է գույնգույն թելերով, արծաթե դրամներով զարդարված մի աքաղաղ, որին տվել են Ար Գևորգի դիկ անունը: Մարդիկ հատուկ գնացել են վանք, օրվա տարբեր ժամերին կանչող աքաղաղին հետևելով, ապա իրենց գլխին մենակ գուշակից, գործի հաջող կամ անհաջող ելքի:

Վասպուրականի Սր Գևորգ վանքում պահվել է գույնգույն թելերով, արծաթե դրամներով զարդարված մի աքաղաղ, որին տվել են Ար Գևորգի դիկ անունը: Մարդիկ հատուկ գնացել են վանք, օրվա տարբեր ժամերին կանչող աքաղաղին հետևելով, ապա իրենց գլխին մենակ գուշակից, գործի հաջող կամ անհաջող ելքի:

Համշենահայերի կենցաղով ասում են գօզորօց, որն աքաղաղի մականուններից մեկն է, այն նշանակում է աքլորանալ, գորոգանալ:

ՆՎԱՐԴ ՔՈՉԱՐ

Կենսաբանական
գիտությունների
թեկնածու

(Ավելացված՝ 2009թ. NN 5-6)

Այդպիսի չնշին տարրերությունները բնորոշ են բոլոր հայկական ենթախմբերին կամ այլ կերպ ասած միկրոպոպուլյացիաներին, որովհետև ամեն մի առանձին խմբի մեջ ժամանակի ընթացքում գործել են որոշակի միկրոէվոլյուցիոն գործնականությունները:

Նշյամնի է, որ երկարատև մեկուսացման և ներառապելյացիոն ամուսնությունների հետևանքով գենոֆոնի և մարդաբանական հատկանիշների հետ մեկտեղ ինտեգրվում են նաև երնիկ առանձնահատկությունները, մշակութային ավանդույթները, հոգեբանական կարծրատիպը և երնիկ ինքնագիտակցությունը⁷:

Կենսաբանական տեսանկյունից հզուացումը դա ազատ խաչասերնա (պանմիկիայի) սահմանափակումն է, ինչը հանգեցնում է գենոֆոնի սպեցիֆիկ վիճակին, որով էլ իր հերթին պայմանավորվում են մարդկային պոպուլյացիաների ժողովրդագրական ցուցանիշները: Իզոլատներն ու դեմերը-դրամք քչաբանակ պոպուլյացիաներ են, որոնք ընդգրկում են 1500-4000 մարդ: Բազմաթիվ սերունդների ընթացքում իրականացվող ռեպրոդուկտիվ հզուացումը բարենպատ պայմաններ է ստեղծում գեների դրեյֆի (խուսանավում) համար: Ասինքն դա այս դեպքն է, երբ հզուացված խմբերու էնդոգան ամուսնությունների տոկոսը շատ բարձրանում է և առնվազն չորսին սերունդների հետո խաչասերով կարող է կարող 1-ից մինչև 1 միավորի մեծություն: Այսինքն եթե բոլորովին տարբերությունը չկա երկու ուստամնասիրվող խմբերի միջև, ուրեմն հաշվարկներից ստացված արդյունքը ցույց է տալիս զրայական արժեք, և այդ խմբերն ազգակից են միայնաց: Իսկ եթե կա երկու խմբերն իրարից ծայրատիճան հեռու են, ուրեմն այդ մեծությունը կիսանի 1 միավորի համար ներկայական ենթակալ արդյունքները:

Այս մեթոդով համշենցիներին հայկական մյուս խմբերի հետ համեմատելով ստացել ենք հետևյալ արդյունքները: Գենային ալելների հաճախականության տատանումները հանգեցնում են առանձնակաների հոնորդութացմանը (մաստարդություն) և փոփոխականության աստիճանական մարումներին: Հաշվարկներից ցույց են տալիս, որ մեկուսացած խմբերում առանձին հատկանիշների բաշխման մեջ փոփոխություններ կարող են ի հայտ գալ նույն 50 սերունդների ընթացքում: Իսկ եթե սերունդի միջին տարիքը ընդունվում է 25 տարին, ապա 1250 տարի է անհրաժեշտ, որպեսզի ժառանգական դրեյֆի արդյունքում տեղի ունենան փոփոխություններ ռասայական հատկանիշների ու նրանու գուգացումների մեջ: Աշխարհագրական մեկուսացումը թեև այսօր այլև գոյություն չունի հայկական միկրոպոպուլյացիաներում, սակայն վայր ժամանակներում այն իր դերը կատարել է հայերի որոշ էթնոտարածքային խմբերի մեջ որոշակի տարբերակումներու ստեղծումը գործում:

Պոպուլյացիոն գենետիկական գոյություն ունի հաշվարկների մի մերորդ, որը կոչվում է ժառանգական հեռավորությունների մերորդ ու հաշվարկությունը առաջարկվում է Արևանյան Հայաստանի ներգաղթական աշխատավայրությունը:

Պոպուլյացիոն գոյություն ունի հաշվարկների մի մերորդ, որը կոչվում է ժառանգական հեռավորությունների մերորդ ու հաշվարկությունը:

$$d = \frac{2\sqrt{D}}{\sum D_k}, \quad \overline{D} = \frac{\sum D_k}{\sum (a_k - 1)},$$

ՀԱՄՇԵՆԱԿԱՆ ՏԵՂՋ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԷԹՆՈՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԽՄԲԵՐԻ ՀԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ

Հայաստանաբնակ համշենահայեր, 1985թ.

Нона Шахназарян

Краснодар,
Центр Кавказско-понтийских
исследований, Кубанский
государственный Университет,
кандидат исторических наук

(Начало 2009г. № 5-6)

Именно в 60-е стало ясно, что любая культура представляет собой единство дионисийского и аполлонийского начал. «По мнению Бертрана Рассела, без дионисийского элемента в культуре жизнь была бы просто неинтересной, «но его присутствие делает ее опасной. Благородие против страсти - это конфликт, проходящий через всю историю человечества...»¹⁴ У Мери Дуглас табу оказывается не чем-то непостижимым, но вполне разумным желанием защитить общество от поведения, его разрушающего.¹⁵

Символическое мышление — одна категория, релевантная для этого эссе. В основе такого эмоционального восприятия лежит мышление в рамках магического (Леви-Строс). Такое мышление обслуживает потребность человека в самоуспокоении, обретении психологической стабильности, поддержании положительного эмоционального тонаса и, в конце концов, в преодолении неуверенности в себе, вызванной всевозможными бедствиями и напастями реальной жизни (Б. Малиновский, Ж. Ле Гофф, К. Леви-Строс, Кнабе Г. С.).

В зависимости от того, из какой мифологической, эпической, или научной композиции/традиции исходит риторика, представления о норме и деяниях могут сильно варьироваться. Это означает, что один и тот же поступок, одно и то же состояние человека должно оцениваться различно, в зависимости от конкретной ситуации, цели (индивидуальной или коллективной), этнокультурного содержания действия и роли в жизнедеятельности всей общности. Иными словами, «...нормальное поведение человека есть не предопределено, раз и навсегда неизменное качество, но функция от определенной конкретики...», — исторической, этнической, экологической.¹⁶ Так мы подошли к тому, что эмоциональное поведение социально. Более того, эмоции формируются политическим и экономическим контекстом, равно как и культурой, так что есть смысл говорить о «политической экономии» чувств, о культурных конструкциях эмоциональной сферы жизни¹⁷.

Оплакивания умерших

Существует мнение (Слотердейк, Деррида, Теннис), что люди оказываются тем более сплоченными, чем сильнее в них память об умерших¹⁸. Громкие песенные оплакивания умерших в карабахских селах во времена моего детства запомнились мне, как запомнились бы любому ребенку. Действие было зрелищным и содержание текстов (как правило о личных качествах умершего и непереносимых переживаниях близких) не оставляло равнодушным никого. Тем не менее, то что я увидела у хемшилов, потрясло меня — более широкой вовлеченностью мужчин, неистовством проявляемой скорби, высочайшим уровнем эмоций

онального градуса¹⁹. Голосить и публично плакать при оплакивании умершего не считается неудобным и для мужчин. В любой другой ситуации мужские слезы расцениваются как проявление слабости, но оплакивание безвзременно ушедшего родственника

Хемшилская семья, ст. Кубанская, 2002г.

(или смерть своих родителей) — другое дело. Всю ночь накануне Курбан-Байрама Назлы провела у брата. Они готовили угощения для всех, кто придет помянуть Мухтара (молодой женатый мужчина 27 лет, которого сбила крупногабаритная машина прямо возле дома). Вместе с Нурие я пришла к Ульфат часам к десяти утра. Вошла в калитку и засыпала, не зная идти вперед или оставаться на месте. Все близкие родственники стояли во дворе на расстоянии 2-3 метров друг от друга и, не смотря друг на друга, а смотря куда-то в небо, громко плакали в голос. Ровшан плакал громче всех.... Ровшан — один из высокостатусных, состоятельных хемшилов, которому умерший приходился племянником (сын брата). Почти ритуальный плач длился примерно полчаса, после чего минут двадцать потратили на то, чтобы успокоить мать оплакиваемого. Потом нескончаемая вереница сочувствующих приходила выражать свою скорбь в течение всего дня до поздней ночи. [В Рамазан] С вечера ходят по домам и поздравляют, особенно тех, кто болен и у кого в доме кто-то умер — объяснила одна из жен-

Ульфиye Салих Оглы,
ст. Кубанская

щин. У Ульфат и Мамута в связи со смертью сына Мухтара был самый массовый iftar (13 ноября), родственницы помогали до рассвета.

Накануне я записала в полевом дневнике: Я собралась пить чай, когда пришла Ульфат — вся в слезах, кричала, держась за сердце, будто что-то сдавливало ей грудь. Она громко рыдала и плакала по полу, не находя себе места. Вслед за ней прибежала

любви друг к другу, в интересах друг друга, чтобы не опозориться — это все же важнее в миллете (в народе); родителей чтобы не опозорить; посмешищем чтобы не стать²⁰. Если члены общины не подчиняются устоявшимся в группе неоспоримым правилам, они лишаются поддержки, выбывают из списков, исключаются из круга общения, превращаясь в асоциальных элементов. Этой участнице страшится каждый хемшил.

Мое внимание привлекло эмоциональное давление, которое старшие хемшилы оказывали на младших. Бинали Фейз Оглы 1934 г.р. в день iftara (ритуализированный вечерний прием пищи в Рамазан) постыдилась петь при старших. Азат Кашиидзе, которую не пригласили на iftar (вечерний прием пищи в Рамазан) к сватам Назлы, на правах старшей невестки стала открыто высказывать свое недовольство: дело не в iftare, а в уважении! Авторитеты в лице духовных лидеров, по-большому счету, управляют духовной жизнью, задают тон проявлению чувств, эмоций. Но по малому счету, в границах (большого) семейного круга широкими полномочиями обладают старшие по возрасту. Старшие постоянно аппелировали все к тем же моральным императивам — стыд,

Рувейда Салих Оглы, пос. Вперед, 2006г.

Иерархии-возраст-гендер.

В рамках споров о гендере и «женском мире», «женской субкультуре» мне всегда была симпатична идея восприятия женщин как акторов, субъектов, волеизъявителей со своими целями и стратегиями. Хотя в доминантной хемшилской культуре этот тезис все чаще можно было подвергнуть сомнению, критике (при этом вариации на пересечении класс-гендер-культура обнаружили себя и здесь). Хемшилы в Краснодарском крае маргинальны по своему статусу, как и в двух предыдущих местах своего проживания (Средняя Азия, Аджария), их крепко связывает вместе общая притесненность, невключенность в местные социальные сети. Эта связь в повседневности реализуется через структуры родства. Родственники решительно и активно участвуют в жизни друг друга, выполняя роль полицейских, контролеров, активно моделируя жизни друг друга. При этом они уверены, что ведут себя так из-за

позор — некие очень сильные, эмоционально нагруженные символы — знаки договора. Эмоциональные отношения в то же время глубоко инструментализированы — как на риторическом, так и поведенческом уровнях. Запись в полевом дневнике в день свадьбы дочери принимающей семьи: Р. (двоюродный брат) подошел к Мадине во время оживленного танца шалахо и буквально пропросил: Постесняйся! (в повелительном наклонении). Даже самые глубокие обиды проглатываются (особенно молодыми женщинами), ввиду культивируемого пиетета к родственной группе, поскольку отношения с родственниками прервать нельзя, невозможно. Выражать свои симпатии и антипатии, изолироваться от одних и выбирать общение с другими не всегда во власти protagonists (как молодых, так и пожилых-низкостатусных по внутренним критериям общины). Во время широкомасштабных (с большим количеством гостей, представляющих почти всех членов группы) угощений в честь завершения му-

сульманского поста одна из хемшилок рассказала мне:

- К. (старшая сноха) избивала Л. (младшую сноху) много раз.

- Что?... и Л. с ней разговаривает после этого?

- Да, конечно.

- Как? Почему?...

- А кто ей даст не говорить.

- Кто?...

- Никто не даст, все кругом будут заставлять ее говорить...

Эмоции сильно идеологизированы и властные отношения выступают в них особенно неприкрыто. Индивидуальность жестко подавляется, возможно, в связи с крайней нехваткой базовых ресурсов, которая обостряет взаимозависимости между участниками взаимодействия. Слегка ошеломленная услышанным, я все примеряла на себя образец поведения — а я бы смогла так? Я бы заговорила как ни в чем ни бывало с человеком, который меня поколачивает? Более прочих меня заставила рефлексировать именно эта ситуация. Я вдруг обнаружила у себя полную неприспособленности, буйство эмоций в сравнении с моими информантками, к тому времени ставшими мне близкими. Мое воображение рисовало мне ситуации моего ответа, воображаемые как откровенно агрессивные, или эскалистические — я бы ушла из дома, или дала бы ей в нос, на худой конец²¹.

(Продолжение следует)

¹⁴. Там же. Ю.А.Добролюбская (2003) Измененные состояния сознания в свете исследований культурной антропологии//Теоретический журнал Credo. Дата просмотра 5 марта 2009. <http://credonew.ru/content/view/334/28/>

¹⁵. M. Douglas (1992) Risk and Blame: Essay in Cultural Theory. Routledge. P. 3-4.

¹⁶. Там же.

¹⁷. На примере исследования бразильского случая материнской любви и смерти ребенка, американка исследовательница Ненси Шепер-Хьюз пытается провести границу между естественными и «социализированными» эффектами, глубокими личными переживаниями и поверхностными публичными сантиментами, сознательным и бессознательным выражением эмоций. Scheper-Hughes, N. (1992) Death without Weeping. Berkeley Los Angeles London; Scheper-Hughes, N. (1996).

¹⁸. Смирнов И. П. Motherfucker, или об экстремальных техниках сближения /дистанцирования в коммуникативном акте //Смирнов И. П. Генезис. Философские очерки по социокультурной начинательности. - СПб.: Алетейя, 2006, с. 91.

¹⁹. Поскольку хемшилы расселены вдоль автотрассы часты случаи аварий.

²⁰. Этот пункт казался мне противоречивым — люди, которые так осторожны быть осмеянными, без конца пытаются разыгрывать, подшучивать и посмеиваться друг над другом, постоянно продуцируя атмосферу панибратьской близости, фамильярной интимности.

²¹. Тем самым, если согласиться с тем, что контроль над аффектами — признак высокой культуры, тогда некоторые из членов хемшильского сообщества сильно ушли вперед ввладении этой самой культурой и, возможно, тут уже не столь важно в угоду какой из идеологий-патриархата, геронтократии или какой-то еще.

Арман Егиазарян
Кандидат
исторических наук

МИСАК ТОРЛАКЯН (1889-1968)

Известный деятель армянского национально-освободительного движения Мисак Торлакян родился в селе Кюшана Трабзонского (Трапезундского) вилайета в 1889 году.

В юношеские годы он стал свидетелем погромов армянского населения Понта, которые были организованы турецкими властями. Тогда он впервые узнал о фидаинах и партии Дашнакцутюн. Мисак Торлакян вспоминал: "По рассказам моего отца, они были дашнакцаканами-революционерами, которые боролись за освобождение армянского народа от рабства. Слова "дашнакцутюн" и "революционер" для меня тогда были непонятны, но всей своей детской душой я мечтал увидеть этих таинственных и храбрых людей. Я просил отца привести их к нам домой... Я мечтал стать дашнакцаканом и свести счеты с турками-палачами и предателями-армянами". Тогда в партии Дашнакцутюн уже состояли многие его родственники, и юный Мисак сам вскоре становится членом Дашнакцутюн. В партии поначалу ему серьезных задач не поручают. Чтобы показать себя на деле, он со своими товарищами решает приобрести собственное оружие и действовать против турков, о чем уведомляет дашнакский комитет Трабзона.

В рядах народных бойцов он самым активным образом участвовал вплоть до 1908 г., когда младотурки свергли султанское правительство. По словам Торлакяна, хотя партия Дашнакцутюн решила временно воздержаться от активной фидаинской борьбы, все же "Трабзон стал главным центром Дашнакцутюн по перевозке в Еркир (так у дашнакцаканов принято называть Западную Армению) оружия и боеприпасов".

В 1909 г. Мисак Торлакян женился. Его жена "была ярым дашнакцаканом и вскоре собрала группу армянских женщин, став их хмабетом (главой дашнакцаканской группы)", она погибла в 1915 г., в молохе Геноцида.

В 1910 г., как и многие армяне в Османской империи, М.Торлакян был призван в османскую армию. Во время Балканской войны среди турков в районе Эрзурума, где стоял полк М.Торлакяна, стали распространяться слухи о том, что армяне на Балканах воюют против турков, а их полководец Андраник занимается резней турецкого населения. Эти, специально тиражируемые слухи и разговоры, стали одними из предвестников приближающегося Геноцида. Торлакян рассказывает, что тогда Дашнакцутюн, "предвидя приближающую опасность, начала проводить необходимые подготовительные работы по организации сил самообороны. Все свое оружие и боеприпасы дашнакцаканы изымали из тайников и распределяли по армянским кварталам города (Трабзона)".

Первая мировая война застала

М. Торлакяна в Эрзуруме в составе 4-го полка 12-й армии Османской империи. Понимая возможность уничтожения армянских солдат в армии, М.Торлакян тайно бежал и присоединился к группе фидаинов, которая действовала на направлении Эрзурум-Трабзон. Вскоре он стал членом военного органа Самообороны Трабзонского района. В декабре 1915 г. стало известно, что после поражения в сражении под Сарикамышом, Энвер-паша, ярый ненавистник и преследователь армян, намерен через Трабзон отправиться в Стамбул. На тайном собрании дашнаков было решено покончить с ним в Трабзоне. Но в последний момент Энверу-паше удалось уйти от заслуженной кары. Во время резни армян в Трабзоне в 1915 г. М.Торлакян и остальные фидаины организовывали самооборону армян, тем самым, спасая многих от смерти. Пытаясь осознать присущий туркам феномен геноцидальности и уничтожения других народов, М.Торлакян напишет: "Нужно познать душу турка, чтобы стало возможным объяснить беспрецедентные в истории человечества кровавые события - Геноцид Армиян 1915 года".

В 1915 г. Торлакян перебрался в Тифлис, откуда переправился в Ереван. Там он вступает в добровольческий отряд Ишхана Аргутяна, участвует в нескольких сражениях, после чего по решению партии со своим отрядом через Сухум отправляется в Трабзон. В 1916 г. русские войска освободили Трабзон. Торлакян вспоминает: "В Трабзоне первым моим делом стало поступление на службу контрактником русской армии в Трабзоне. Этим я получал возможность входить в турецкие села, совершать обыски, отыскивать и собирать спрятанных там армян. Еще я мог совершать акты возмездия против турецких преступников". За службу в русской армии М.Торлакян был награжден боевым крестом.

В 1917 г. после Февральского восстания, когда русские войска оставили Трабзон, М.Торлакян с местными партийными товарищами организовал переход армянского населения из Трабзона через Батум в Закавказье.

В январе 1918 г. начинается нападение турецких войск на Закавказье. Трабзонская группа фидаинов присоединяется к войскам под началом Драстамата Канаяна (Дро). До этого Трабзонский отряд был локализован в Карсе, где он охранял отступление армянских войск и мирного населения до реки Аракс. В конце мая они участвовали в сражении под Баш-Апараном. М.Торлакян рассказывает: "Мы с товарищами подошли к Дро. Этот эпизод очень ярко стоит перед моими глазами. Многие группы добровольцев, одни вооруженные, а другие с топорами и мечами в руках, часть из них старики или юноши, одни за другим подходили к Дро и заявляли: "Здра-

вствуй, Дро, вот мы пришли к тебе, приказывай!". И Дро давал необходимые распоряжения, направляя все силы для спасения Родины". В этой работе величайшему герою помогал закаленный во многих сражениях Мисак Торлакян. Он был в том передовом отряде, который по приказу Дро начал наступление на позиции турецких войск под Баш-Апараном. Был тяжело ранен. Для восстановления здоровья, его отправили в Сухум, откуда он перебрался в Сочи. В 1920 г. по заданию партии Мисак должен был с отрядом добровольцев перейти в Трабзон, чтобы ударить в тыл турецким войскам, но эта операция не удалась.

В 1921 г. Мисак Торлакян прибывает в Стамбул и становится одним из участников операции "Немезис" в составе Константинопольской группы дашнаков вместе с Арутюном Арутюняном и Ерваном Фидыкяном. "Немезис" - название операции, утвержденной решением партии Дашнакцутюн, по осуществлению актов возмездия в отношении лидеров турецкой партии "Единение и прогресс", виновных в организации и осуществлении Геноцида армян 1915 г. Торлакяну с товарищами было поручено высследить и ликвидировать Агаева, который был одним из организаторов резни армян в Баку. Но случилось непредвиденное. Бывший глава Бакинского Армянского Национального Совета Абрахам Гюлхандарян узнал в лице одного прохожего главного организатора погромов армян в Баку и Бакинской губернии, бывшего министра внутренних дел Азербайджана Бейбута хана Джеваншира. М.Торлакян его называет "Талаатом Азербайджана". Тогда было решено высledить и уничтожить зверя. "Слежка началась сразу же. Мне выпала честь совершить этот акт возмездия. В первые дни следжки мы узнали место проживания Джеваншира. 18 июля 1921 г. вечером две машины остановились возле гостиницы "Пера Палас", где проживал Джеваншир. С ним было четверо или пятеро человек. Они зашли в гостиницу, но вскоре вышли и сели в открытом кафе у театра. Мы сразу же решили, что это самый удобный момент. Сели у выхода из кафе, и решили прикончить его у входа в гостиницу. Когда он вышел из кафе и пошел по направлению к гостинице, через тол-

пу людей я подошел к нему. Он был очень высоким человеком. Из-за этого я застрелил его не в голову, а в бок. Первая пуля его не свалила с ног. Он сумел крепко ухватиться за мои руки. Этим он мне помог, так как повернулся ко мне грудью. Я дважды выстрелил ему в грудь. Он упал. Я хотел скрыться через ближайшее кладбище, но услышал голос Джеваншира, который звал на помощь. Я подумал. "Он еще не умер, нужно вернуться и прикончить его". Вокруг него уже собирались 20-30 человек. Они отошли, когда у меня в руке увидели оружие. Я подошел и еще одну пулю отправил ему в сердце... Я попытался скрыться, но кто-то схватил меня. Это был брат Джеваншира. Я выстрелил ему в глаз, но он меня не отпускал и я решил сдаться, так как приближалась полиция. Ко мне подошел один из турецких полицейских, который попытался отобрать оружие. Я сказал: "Даже не пытайся, я то убью как собаку". Так мы стояли, пока не подоспели французские жандармы. Я отдал оружие им. Тогда началось избиение. Меня били все. Когда дело дошло до полиции, на мне уже почти ничего не осталось из одежды. Началось главное избиение. Я упал в обморок. Когда пришел в себя, то увидел, что ко мне подходит французский жандарм с толстой дубинкой. В этот момент к начальнику участка полиции, который смотрел на происходящее с отсутствующим видом, подошел тайный сотрудник турецкой полиции и сделал ему замечание. Когда французский жандарм поднял дубинку чтобы ударить меня по голове и прикончить, начальник полицейского участка вмешался:

"Вы не имеете право убивать кого-то здесь, на моем участке. Убитый был турком, а этот человек - наверное, армянин и наверняка наш подданный". Избиение завершилось, начался допрос". Суд по этому делу длился несколько месяцев. Представший перед правосудием Торлакян, 20 октября, после прослушивания показаний свидетелей и ознакомления с материалами о погромах в Баку британским судом не был признан ответственным за свои действия и через месяц выдворен в Грецию, где М.Торлакяна освободили.

Из Греции Торлакян отправился в Сербию, а оттуда в Румынию. Там он с товарищами стал заниматься фермерством. В 1925 г. в Румынию приезжает Дро. Он поступает на работу к местным нефтяным магнатам Гукасовым в качестве управляющего делами их компании. Туда же он устраивает и своего знакомого М.Торлакяна. Позднее Дро открывает собственную предприятие, где дает работу Мисаку. Так они вместе работали до 1941 г., занимаясь одновременно и партийной деятельностью.

Началась Вторая мировая война. М.Торлакян пишет: "Нам, армянам, было о чем беспокоиться. Как мы сможем защитить армян, которые живут на тех территориях, завоеванных Гитле-

ром? Их гнали на принудительные работы в Германию. Как мы можем спасти армянских военнопленных, которые попадают в руки немцев? Как помочь армянским беженцам, чтобы они не сгинули в этой общеевропейской войне? Независимо от всего, независимо от наших идеологических сочувствий, Германия тогда побеждала на всех фронтах. Необходимо было всеми средствами спасать наш народ от участия 1915 года. В Берлине наши руководители начали искать необходимые связи в правительстве Гитлера". По соглашению с германским правительством и по поручению Дро М.Торлакян отправляется в Варшаву, а оттуда на Украину и в Крым. Доходит до Краснодара. Везде он занимается спасением армянского населения и военнопленных. В результате многие тысячи армян были спасены от горькой участи. Он пишет: "Особенно хочу отметить, что благодаря связям Дро, армянство Крыма было спасено от уничтожения. Без этих связей и без нашей работы сегодня было бы невозможно в Крыму найти хотя бы одного живого армянина. Многим известно, что, несмотря на наши усилия, потом, когда большевики победили, армянские большевики - отбросы нации, зверскими способами уничтожили наших товарищей. Дашнакцаканы, в тяжелые дни войны имели возможность искупить всех армянских большевиков, но не допустили, чтобы хоть один из них пострадал".

В ходе войны, вместе с Дро и Гарегином Нжде, Мисак Торлакян принял участие в формировании армянских подразделений. Лично провел операцию по захвату секретных документов турецкого командования относительно планов распространения пантюркизма и захвата Кавказа. Представленные Розенбергу доказательства, добытые в Турции, послужили причиной недоверия Рейха и разочарования в Турции как союзника. После чего руководство Рейха отказалось от использования турецкой армии на Кавказе. За блестящую проведённую операцию капитан Мисак Торлакян и многие другие разведчики были награждены и повышены в званиях.

В конце войны Мисак оказался в американской оккупационной зоне и был выпущен на свободу как несовершивший военных преступлений. Некоторое время жил в Западной Германии, занимался армянскими беженцами, которые были собраны в лагере, в городе Штутгарте. Он помог многим беженцам перебраться в США. В конце концов, туда отправился и он сам.

Во время пребывания в Калифорнии М.Торлакян написал автобиографическую книгу "Орерус нет" (досл. перевод - "С моими днями"). В этой книге он, для будущих поколений, сохранил историю национально-освободительного движения Понта, Западной Армении и Закавказья.

Умер Мисак Торлакян в США, в 1968 году.

(Ակիզբը՝ 7-րդ էջում)

ԱՐԵՎԻԿ ՍԱՖԱՐՅԱՆ, ԿՐԱՍՆՈԴԱՐ

ԳԵՏԱԾԵՍՑԻՆԵՐԸ ԿՐՎԱՆՈՂԱՐԻ ԵՐԿՐԱՄԱՆԻՄ

Եր գետաշենցիները բուրք-ազերիների և խորհրդային «Քրկարար բանակի ջոկատների» բռնի միջամտությամբ 1991թ. ստիպված եղան թողնել իրենց հայրենի գյուղը, շատեր բռնեցին օտարության ճամփաները: Ահա այդ ժամանակ մի ստվար խումբ գետաշենցիներ հայտնվեցին Կրասնոդարի երկրանասում:

Աշխատանք գետաշենցին
ուր էլ որ զնում է շենացնում է,
մի նոր Գետաշեն կառուցում,
այսի գցում, նոր բարիքներ
ստեղծում:

Այսօր Կրամանողարի երկրանասուն հաստատված գետաշենցիները ռուս ժողովրդի հետ մեկտեղ ապրելով ու աշխատելով անմիջապես զգացին այդ ժողովրդի սրտանոտ վերաբերունքն իրենց նկատմամբ:

Ուստի մարդու անկեղծ ու անմիջական է ոչ միայն գետաշ-
ենցիների հանդեպ, նա իր հո-
դում հայտնված բոլոր ժողո-
վուրդներին է ընդունում հա-
րազարդ պես ԺԵՐՄ ու անմի-
ջական: Գետաշենցիներն
իրենց հերթին այդ ամենը նկա-
տելով, Կրասնոդարի երկրա-
մասուն պատահարների ու
աղետների ժամանակ իրենց
սրտացալ վերաբերնումքն ու
օգնությունն են ցույց տալիս
տեղաբնակների նկատմամբ:
Մի քանի տարի առաջ, երբ տե-
ղի ունեցավ քնական աղետ՝
ջրհեղեղ, գետաշենցիները մեկ
մարդու նման համախմբվեցին
և օգնության ձեռք մեկնեցին
իրենց աղեղոյալ ուսւ եղբայր-
ներն

...Գետաշենում կար մի
այսպիսի ավանդություն:

Դնում Գետաշենում եղել է մի մարդ, որն իր կյանքն անց-կացնում էր գյուղից հեռու՝ սարելում և ձորելում: Նա խոտաբույսերից պատրաստում էր զանազան բուժիչ դեղեր և այդ դեղերով բուժում էր ծանր հիվանդներին: Նրան անվանում էին սուրբ Պանդայոն: Նա Գետաշենում և շրջակա գյուղերում վայելում էր մեծ հարգանք, նրան սրբի տեղ էին ընդունում, գուցե դա է եղել պատճառը, որ մահից հետո նրա աճյունը տարել և անփոփել են գյուղի նոտ գտնվող բարձր սարի գագարին: Եվ գետաշենցիները ամեն տարվա օգոստոսին բարձրանում էին այդ սարի գագարը և նրա շիրմին իրենց հարգանքի տուրքը ընատուցում և կատարում էին իրենց ուխտը՝ մատաղով: Դետագյում այդ շիրմին վրա կառուցեցին մի մատուր: Երբ Գետաշենը դատարկվեց, այդ մատուրը էլ մնաց լքված վիճակում: Կրասնոդար մեկնած գետաշենցիներից ճաղարյան-

«Մեկ ազգ, մեկ մշակույթ» իհմնադրամի գործադիր տնօրեն Թ. Պողոսյանը տեղացի և ՀՀ-ից, ԼՂՀ-ից, Աղբքաջանից արտագործած մի խումբ հայերի հետ, ք. Կրասնոդար, 2006թ.:

Ների ընտանիքը այդ մատուցից իր հետ այնտեղ է տանուածնի քաղաքի հայկական եկեղեցու նոտ՝ այդ քարի վրա գետաշենցինեռու կառուցել են մի փոքրիկ սրբատուն, որտ դարձյալ ամեն տար-վա օգնութով տարբեր տեղերից գետաշենցիները գալիս և այդ սրբավայրում, որը կոչվում է սուրբ Պանդ, իրենց ուխտն են կատարում:

Գետաշենցիների մեջ մասն ապրում է Կրասնոդարի մոտակա Նովոտիխովովկա գյուղում։ Այնտեղ է բնակվում նաև մորաքրոջ աղջիկն՝ իր ընտանիքով։ Տարիներ առաջ, երբ առաջին անգամ գնացի Կրասնոդար, այցելեցի ին բոլոր հարազատներին ու ծանոթներին։ Բայց հիմնականում մնում էին մորաքրոջ աղջկա տանը։ Եկտեսա, թե ինչպես էին նրանք համերաշխ ապրում ու ուստի հարևանների հետ։ Նրանց տների ու այգիների շուրջը առ առ էին բարձրացնելու համար։

շտեսա սահմանազատող ոչ վիճակապատ: Անեն մեկը գիտեր իր սահմանը և հանգիստ խղճով մշակում էր իր հողը: Դեկտեմբեր ամիսն էր, երեկոյան ժամը 6-ին անսովոր, տարորինակ ձայներ լսեցի, հարցորի մորաքրոջ աղջկան, թե այդ ի՞նչ ձայն է, նա ասաց, որ դա մեր հարևան ծեր կույր կնոջ ձայնն է, ասաց, որ նա խնամող չունի, քաղցից ձայներ է հանում. Ել չդիմացածաշ, թեյ վերցրի և զնացի այդ ծեր կնոջ տուն, դուռը քացեցի: Աներս մտա, տեսնեմ բնակարանում, որտեղ ապրում է այդ ծեր կույր կինը, ջեռուցուն չկա, նա պառկած էր անկողնում, կողքի սեղանին մի բաժակ ջուր էր դրված, որը ցրտից սառել էր և մի կտոր չոր հաց: Սուտեցա-

բարեսեցի և իմ տարած ճաշն իմ ձեռքով կերակրեցի և ինձ ուղղված նրա առաջին խոսքը եղավ՝ «Քեզ Աստված է ուղարկել»: Նա պատմեց իր մասին, որ ունի երկու որդի, որոնք հարթեցող են դարձել, ամուսինը մահացել է, որ ինքն ու ամուսինը մասնակցել են Հայրենական Սեծ պատերազմին, պատին կախված էր նրանց դիմանկարը գինվիրական համազգեստով: Նա շատ մանրամասներ պատմեց Հայրենական Սեծ պատերազմի ընթացքում հայ և ռուս մարտիկների և բնակիչների համատեղ պայքարի մասին: Լսել էր պետք, թե ինչպիսի քննչանքով ու հպարտությամբ էր խոսում հայերի և ռուսների այդ մեծ բարեկանության մասին: Նա իր օրինաճներն էր ասում հայերի մասին, սիրով էր խոսում մորաքրոջ աղջկա ընտանիքին մասին, որոր շղապատում աչքի է ընկնում անսահման վեցական հայության մասին:

աշխատասիրությամբ...
Երկու ամիս մնացի այս-
տեղ, և ամեն օր այցելում էի
այդ կույր Կնոջը և իմ ձեռքով
կերակրում...
Գետաշենի ողբերգական
իրադարձությունների և գյուղի
տեղահանման ժամանակ իմ
շատ հայրենակիցներ հայտն-
վեցին նաև Կրասնոդարի երկ-
րամասի Արմավիր, Սոչի, Տու-
ապսե քաղաքներում: Նրանք
այդ վայրերում իհմնականում
զբաղվում են տնտեսական
աշխատանքներով, մեծ մա-
սմբ արհեստավորներ են ու
շինարարներ: Սակայն թի չեն
նրանց մեջ նաև առևտություններ: Պետք է նշել, որ այդ
ոլորտներում այժմ աչքի են
ընկնում գետաշենցիներ նա-

ղարյանները, Սեյրանյանները,
Ծովյանները, Յայրումյաննե-
րը, Սարմոսյանները, այլ գեր-
դաստանների ներկայացու-
ցիչներ:

Այստեղ ուզում են առանձ-
նահատով շեշտել գետաշեն-
ցիների և տեղաբնակ հանչեն-
ցի հայերի բարեկամության և
համագործակցության մասին։
Դատկապես ուզում են հիշա-
տակել հանշենահայութի Կա-
րինեին, որն ամուսնացել է գե-
տաշենցի Վալերի Արայանի
հետ։ Շատ գեղեցիկ, օրինակե-
լի ընտանիք են կազմել, ունեն
երկու դուստր՝ Աննան և Են-
ման, որոնք արդեն ուսանողու-
թի են։ Ուզում են նշել նաև
հանշենահայ եկեղեցական
Տեր Դանիել քահանա Կուկու-
յանին, որը նաև Կուրանի հա-
մալսարանի դասախոս է, մի
շաբաթ գորենի հետինակ։

Համշենցիների և կետաշենցիների բարեկամությունը գնալով խորանում է տնտեսական ու մշակութային տարբերություններում:

Տարիներ շարունակ շփվելով համշենահայերի հետ են եկել են այն համոզման, որ նրանք շուրջ մեկ դար բնակվելով այդ Վայրերում, չեն փոխել իրենց լեզուն ու կենցաղը, հավատը և նվիրվածությունը հայրենիքին ու հարազար ժողովրդին։ Գետաշենցիները և առաջին հերթին են, զգացել ենք այդ ամենը և նրանց ջերմ ու հոգատար վերաբերնունը մեր նկատմամբ։ Կարող եմ ասել, որ այսօր գետաշենցիներն ու համշենցիները կրասնոդարի երկրամասում ամուր են պահում իրենց հայկական ոգին ու կենցաղը, լեզուն ու հավատը։

Գլխավոր իսմազիր և համարի պատասխանատու՝ ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՎԵՍՅԱՆ: Լրատվական գործունեություն իրականացնող՝ «ՀԱՄՇԵՏ» հայեթնակցական-քարեզորդական հասարակական կազմակերպություն: Հասցեն՝ Երևան-37, Ազատության 2, բն. 8: Քեռախոս՝ (+374+10) 20 21 26: Գրանցման վկայական՝ N 03ԱՍ054979, տրված՝ 26.06.2002թ.: Խմբագրությունը ոչ միշտ է համակարգի հեղինակների տեսակետներին: Արդարադարձական և անհետելի ժամանակակից հրաման՝ «Զան համեմատանին» սպառափակ է: Էռարկանը սկսվել է 2004թ. օգոստին:

“ДЗАЙН АМШЕНКАН” (ГОЛОС АМШЕНСКИЙ). Ежемесячная газета Земляческой благотворительной общественной организации “АМШЕН” (г. Ереван),
Гл. редактор - СЕРГЕЙ ВАРДАНЯН. Издается с августа 2004г. Газета распространяется бесплатно. Тел. 20 21 26. “HAMSHEN” Compatriotic-charitable public organization (Yerevan).
“DZAYN HAMSHENAKAN”, Issued from August 2004, Editor-in-chief SERGEY VARDANYAN, Tel. (+374+10) 20 21 26, E-mail: dzaynhamshenakan@yahoo.com, www.dzaynhamshenakan.org

Ծավալը՝ 8 էր, տպաքանակը՝ 1000 օրինակ, ստորագրված է տպագործելան 30.09.2009թ.

ԱՆՎՃԱՐ